

פנחס רוזנבליט (מקוה ישראל) / פסח — חג יצירת העם

התהוות העם

בימים הנוראים עומד הפרט במרכזו, ואילו פסח הוא חג התהוות האומה ועצמאותה. העם לא מעצמו נוצר, ולא כאורח טבעי והדרגתי על ידי צירוף של שבטים שונים; לפי המסורת שלנו — קם העם בבת אחת בכוחה של ההשגחה. העם קם והיה, בצאתו מבית עבדים, — על ידי הסבל המשותף ועל ידי נכונותו לקיים מצוות ולייסד חברה המבוססת על משפט וצדק, אך דרך ההתהוות היתה ממושכת. ההיאבקות של העם על קיומו ותפקידו התחילה למעשה עוד לפני היווצרו — בימי תרח (ההיאבקות על יעודו של העם) ובימי לבן (ההיאבקות על קיום העם) ולכן פותחת ההגדה בהם.

אברהם מורד בסביבתו, נוטש את אמונת אבותיו והוא נבחר להיות אב האומה. בניו יוצרים את העם — במשך הדורות, ותוך ברירה נוספת ומתמדת — המקבל על עצמו את התפקיד להגשים את מצוות ה' ולהקים את החברה המתוקנת שתהיה מופת לעמים. ההיאבקות הזאת על קיומו ותוכנו של העם נמשכת גם בדרכו אל הארץ ובתקופות שונות של ישיבתו בארצו. אך שלב מיוחד בתהליך זה מהווה העבדות במצרים: החוויה המשותפת הגדולה, המאגדת את האומה והקובעת את דרכה לדורות. העם שהה במשך מאות שנים באחת המדינות הגדולות והחזקות ביותר, בה נתרכז כוח עצום בידי מעטים, בה נתעלה השליט לדרגת אל, ובה היה דיכוי המוני האנשים ושליטת האדם באדם לרע לו. מי שחזה את הסבל מגופו, ידע מה דחוף הוא הרעיון להקים חברה מבוססת על חופש וצדק ועל הכרת זכותו של כל אדם — כמחאה וכניגוד מתמיד למדינת העריצות במצרים. עם ישראל קיבל את נחלתו בארצו יחד עם המשימה להגשים את היעוד החברתי הנעלה, ולא כעבודה מובנת מאליה, כמו אצל הגויים האחרים.

זמן חרותנו

פסח הוא זמן חרותנו. אך כדי להבין את רעיון החג, נתעמק במשמעות המושגים חופש וחרות, כפי שהם מתבטאים בימי החג האלו ובסמליהם. חרות זו אין פירושה חופש משיעבוד כמטרה לעצמה, השתוללות היצרים ללא ריסון וללא קבלת מרות; חירות זו אינה אלא אמצעי, שהרי כבני חורין נוכל להכשיר את עצמנו להגשים את יעודנו על ידי קבלת עול התורה. בני ישראל נעשים עם בליל צאתם ממצרים, ולו מוקדשות גם המצוות הראשונות שקיבלו על עצמם כעם. התפקיד הראשון ברגעי החופש הראשונים הוא כולו "סדר" ועבודה

1. וכן בשיתח היתני עם כסרכס: ... הם (היוונים) הגיבורים בכל בני האדם, יען בהיותם חפשים, אינם חפשים בכל דבר, כי עליהם עומד אדון, החוק, אשר מפניו יראים הם עוד יותר מאשר אנשין מפניך" (מקורות ללימוד היסטוריה; מלוקט ע"י הגדל ושוחם, כרך א' ע' 70).

לה' 2. ולכן גם מתחילה ממחרת הפסח הספירה ליום מתן תורה. כי שניהם קשורים ותלויים זה בזה — (ולכן „אל תקרי חרות — ח' קמוצה, אלא חרות — ח' צרויה).

מקובל לראות את המצב של שיעבוד כטבעי יותר; ומשום כך החופש יובן על פי רוב כהתפרקות וכהשתוללות המביאה לידי הפקרות, ובסופו של דבר היא נהפכת בהכרח לדיקטטורה ולעריצות. זה היה גורלן של רוב תנועות החופש בעולם (תקופת השופטים בישראל „איש הישר בעיניו יעשה“; הדימוקראטיה ביוון; גורל המהפכות — בצרפת 1789, בגרמניה 1918 וברוסיה הסובייטית). לפי זה אין חופשי מי שמתפרק ממצוות אלא דוקא מי שיקבל עליו עול המצוות. התפילין הפונות אל הלב ואל הראש ומצוות רבות אחרות מסמלות את הקשר הזה ליציאת מצרים (לכן גם אמרו החכמים „גדול מצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה“). אפשר להיווכח שהאנשים הרואים עצמם כ„חופשים“ הם משועבדים באמונתם העיוורת לכל מיני דוגמות ומנהגים וכורעים ברך לפניהם, משום כך נראה החופש לרבים כמעמסה וכהכבדה, ונוח יותר להם להיות סמוכים על שולחנות של אחרים ולחיות מפיהם. נראה שגם הרבה מיהודי מצרים לא היו להוטים להישמע למשה ולצאת לחופש, אל הכלתי ידוע; וגם אחרי צאתם ממצרים, התגעגעו מדי פעם בפעם אל ארץ שיעבודם ולסירי הבשר אשר בה.

המצב הפנימי של העם.

ההגדה חוזרת ומדגישה — שוב בניגוד לכל אפוס לאומי אחר, המתאר את ההוד ואת הגבורה בימים הקדומים — כי לא בכוחם ולא בגבורתם יצאו, אלא הוצאו בחוזק ידה של ההשגחה. ההדגשה המיוחדת הזאת של הוצאתם ביד החזקה אינה מכוונת כלפי חוץ בלבד, אלא גם לגבי העם עצמו. לפי התיאור שבתורה: „שהושלם על ידי המדרשים, לא כל העם היה מוכן לצאת ממצרים. הרוב הגדול השלים, כנראה, עם מצב העבדות והעריף להישאר במצרים ולהתכולל בין תושביה. בתורה אין ידיעות רבות על המצב הרוחני של בני ישראל בהיותם במצרים; אך יחזקאל בסיכומו המקיף את עברו של העם: „מראה את אי רצונו של העם להיגאל: „ואמר אליהם איש שקוצי עיניו השליכו ובגלולי מצרים אל תטמאו אני ה' אלקיכם. וימרו בי ולא אבו לשמע אלי איש שקוצי עיניהם לא השליכו ואת גלולי מצרים לא עזבו ואמר לשפך חמתי עליהם לכלות אפי בהם בתוך ארץ מצרים. ואעש למען שמי לבלתי החל לעיני הגויים אשר המה בתוכם אשר נודעתי אליהם

2. וכן אומר הכתוב „וזה לך האות כי אנכי שלחתיך בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את ה' על ההר הזה“ (שמות ג, יב); השנה את הרעיון הנה אצל פ. רוונצוני. כוכב הגאולה.

3. שמות ה, יט—כא; י, כב; יג, י; טו.

4. השנה את הפירושים למקומות הנ"ל.

5. פרק כ.

לעניניהם להוציאם מארץ מצרים — — — והעלה על רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אמרים נהיה כגוים כמשפחות הארצות לשרת עץ ואבן, חי אני נאום ה' אלקים אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם. והוצאתי אתכם מן העמים וקבצתי אתכם מן הארצות אשר נפוצתם שם ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה" — וכך פירש רש"י: "וחמשים עלו" "אחד מחמשה יצאו וד' חלקים מתו בשלושת ימי אפילה, משום שלא רצו לצאת". גם אבן עזרא מסביר באופן דומה לזה את חוסר נכונותם להילחם תוך תיאור גורמי הנפש שלהם ברוח מודרני-לאומי כמעט: "המצרים היו אדונים לישראל, וזה הדור היוצא ממצרים למד מנעוריו לסבול עול מצרים ונפשו שפלה. עד שקם דור אחר, דור המדבר, שלא ראו גלות והיתה להם נפש גכהה".⁷ ומאותה סיבה גם משה לא גדל בין אחיו אלא בבית המלכות, "להיות נפשו על מדרגה העליונה ולא תהיה שפלה ורגילה להיות בבית עבדים".⁸

אך לפי רמזים שונים בתנ"ך לא היתה זאת הגישה היחידה. בכלל נבין את המסופר על העם בזמן יציאתו, בעמדו על יד הים ובלכתו במדבר, אם נבחין פלגים פלגים שנבדלו בבעיותיהם ונאבקו ביניהם. כך מסופר על בני אפרים, אשר לא חיכו לשינוי גורלם על פי ההבטחה, אלא — גם הם תוך רצונם להידמות לגויים אחרים — לקחו את החרב בידם, הלכו ללא הנהגה אל הארץ ונפלו בדרך.⁹ משום כך גם לא נחם ה' דרך ארץ פלשתים — פן יראו עצמות בני אפרים שטוחים בדרך, יחזרו למצרים.¹⁰ וכן מעיר רש"י כיחזקאל לו, א — "והיא מלאה עצמות: רבותינו אמרו שהיו משבט אפרים שיצאו ממצרים לפני הקץ והרגום אנשי גת הנולדים בארץ".

ידועים גם אנשי הריב שהמרו את פי ההנהגה והלשינו על אחיהם — רש"י לשמות ב, יג—יד: שני אנשים עברים: "דתן ואבירם". ויירא משה, "ומדרשו: דאג לו על שראה בישראל רשעים, אמר מעתה שמא אינם ראויים להיגאל". — ובשמות ה, כ—כא: "ויפגעו את משה ואת אהרן נצבים לקראתם בצאתם מאת פרעה, ויאמרו אליהם ירא ה' אליכם וישפוט אשר הבאתם את ריחנו בעיני פרעה ובעיני עבדיו לתת חרב בידם להרגנו". ויפגעו: רש"י: "אנשים מישראל, ורבותינו דרשו כל הנצים והנצבים דתן ואבירם היו".

בין הפלגים היו גם הנאמנים. אך לפי תפיסה זו, כמו בדורות הבאים נמצא רק חלק מן העם — הנאמנים — שהיו ראויים לגאולה, אשר הלכו אחרי משה אל המדבר, ואף הם לא אחת מרדו והתלוננו, והיה צורך לחנכם שיהיו ראויים למדרגה של עם חפשי.

6. שמות יג, יח.

7. שם יד, יג.

8. ראב"ע שם ג, ג.

9. ספר הישר לפי דה"א' ה, כא.

10. שמות רבה כ.

כך מסביר גם הרמב"ן: „הנכון שנפרש שהם כיתות, והכתוב יספר כל מה שעשו כולם, אמר כי הכת האחת צועקת אל ה' והאחרת מכתשת בנביאן ואינה בוחרת בישועה הנעשית להם ויאמרו כי טוב להם שלא הצילים”¹¹.

„בזכות ארבעה דברים נגאלו בני ישראל ממצרים: שלא שינו את שמם ולא שינו את לשונם ולא גילו מסתורין שלהם, ולא ביטלו את המילה” — בין אותם הנאמנים נמנים גם שוטרי בני ישראל אשר היו מוכים כדי לא למסור את יתר העם בידי הנוגשים”¹².

החלוקה לארבע כיתות נתקימה גם על ידי העם, וכה שנינו: „ויתחלקו כל בני ישראל מפני מצרים לארבעה ראשים. הראש האחד — בני ראובן ושמעון ויששכר, ויאמרו להפיל את נפשם בים כי יראו מאד מפני כל מצרים; הראש השני — בני זבולון ובנימין ונפתלי, ויאמרו לשוב מצרימה עם מצרים; הראש השלישי — בני יהודה ודן ויוסף, ויאמרו ללכת לקראת מצרים להילחם אתם, מתוך שהיו נוטלים עצה אלו ואלו קפץ נחשון בן עמינדב וירד לים תחילה”¹³. וכן אחרי עברם את הים: „היה צלמו של מיכה עובר עמהם בים והיה אומר ראובן לשמעון: במצרים טיט ובים טיט, ויסע משה את ישראל. ר' יהודה אומר: אמרו ישראל באותה שעה — כלום הוציאנו הקב"ה ממצרים אלא בשביל ה' דברים; אחת לתת לנו ביות מצרים, שנית להרכיבנו על ענני כבוד, ג' לקרוע לנו את הים, ד' להיפרע לנו מן המצרים, ה' לומר לפניו שירה. עכשיו כבר נתן לנו ביות מצרים, והרכיבנו על ענני כבוד, וקרע לנו את הים, ופרע לנו מן המצרים, ואמרנו שירה לפניו — נתזור למצרים, לא נסעו אלא שהסיען משה במקל — כי כתוב: ויסע משה את בני ישראל¹⁴, לפי שראו פגרי מצרים שהיו מעבידים בהם בחומר ובלבנים מושטפים על פני המים, אמרו לא נשת ייר אדם במצרים. נתנה ראש ונשובה מצרים, נעשה עבודה זרה ותלך בראשינו ונתזור למצרים”¹⁵.

בכל דור ודור

הואיל ונעשינו עם ביציאה מן העבדות אל החרות ובקבלת יעודנו עלינו, הרי חגיגת הפסח אינה בעיקר מסיבה המוקדשת למאורע היסטורי חשוב, ואף אינה זכר למה שהיה, בדומה לחגים אצל העמים האחרים. משמעות החג מתגשמת בקיימנו את מצוות הפסח בכל שנה, בראותנו את עצמנו מוצאים מן העבדות אל החרות: „בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים”. וגם נוסח הפסוק „בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים”, ולא „זה בעבור שעשה ה' לי” רמוז על כך שאין אנו מקיימים היום את חג הפסח כזכר העבר,

11. לשמות יד, י.

12. שם ה, יד—רש"י; במדבר יא, טז.

13. סוטה לו.

14. שמות טו, כב.

15. שמות רבה כד.

אלא ה' הוציא אותנו כדי שנקיים כל שנה את הפסח, ונתייחד על ידי כך עם החוויה של התהוות האומה¹⁶.

והנה אפשר לשאול — האם בהיותם עוד במצרים, על סף יציאתם, כשהמצרים עודם שולטים בהם, לא היה לו למשה עניין יותר דחוף לדאוג לו, מאשר לתת דעתו למתן תשובה והסברה מתאימה לילדים בארצם מצד אבותיהם (שלוש פעמים בפרק יב)? הוי אומר שמשמעות החג היתה מכוונת מלכתחילה לדורות הבאים. לכן עוד בהיותם במצרים דואג משה לעתיד ומצווה על האבות למסור לבנים את פרשת המאורע הזה ועל ידי כך לשתפם בחוויה הגדולה הזאת: „והגדת לבנך ביום ההוא“. צו זה חוזר כמה פעמים בהדגשה מיוחדת, כי קיימת הסכנה שהנוער הגדל בארץ ינותק מהמסורת הגדולה וישכח מה שאירע לאבות שהוצאו מן הארץ בה היו עבדים והובאו לארצם. נוער זה יראה את גידולו וקיומו בארץ כההליך טבעי או כמעשה גבורה של העם — ככל הגויים (שים לב לאקטואליות המיוחדת בזה היום). לכן נצטוו האבות לספר ולהשיב לשאלת הבנים. ועל ידי שיתופם בחווית „הסדר“ מוטל עליהם לדאוג למסורת חיה בשלשלת הדורות. גם בקשר לכך נזכר בלילה זה אליהו הנביא, אשר עליו להשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם.

הסדר

המסיבה בלילה הראשון של פסח מעידה על מהותה של החברה היהודית. המשפחות היוו את היסוד הטבעי למסיבה, אך לא היו צריכות להסתגר במסגרת הצרה. אם מספרם היה קטן מדי, לא הצטרפו לאכול יותר מן השנה, אלא היו מצטרפים לאחרים, כדי לחוג בשוויון גמור ובשותפות עם אחרים. „ואם ימעט הבית מהיות משה ולקח הוא ושכנו הקרוב אל ביתו במכסת נפשות איש לפי אכלו תכסו על השנה“¹⁷.

כולם לוקחים חלק במסיבה כבני חורין וכשוים. גם העיניים והחוויות הקשות שנתנסו בהם בני ישראל במצרים, לא הביאו אותם להסתגרות כלפי הגר, ובהיותם עוד במצרים מודגשת חוקת היסוד: „תורה אחת יהיה לאזרח ולגר“. הסמלים השונים בליל הסדר שיש בהם משום סתירה לכאורה, ולכן הם מעוררים את הילד לשאול — מצוות כלחם עוני ומרור, והטיבול הכפול, והשיבה בהסיבה — מכוונים להמחיש את העובדה שהיינו עבדים בארץ לא לנו ונעשינו בני חורין (וזהי התשובה שניתנת לילד השואל). היו צריכים גם להרחיק כל אפשרות של יצירת פולחן גיבורים, המקובל אצל העמים האחרים, ואת התהוות האידאולוגיה, אשר לפיה „כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה“¹⁸, ואולי משום כך לא נזכר שמו של משה בליל הסדר — והרי דווקא בלילה זה צריך לעמוד שמו של

16. ע"י לעיל עמ' 38 הערה 6.

17. שמות יב: ד.

18. דברים ח, יג.

משה במרכז! — פסוק אחד בלבד מזכירו דרך אגב. וגם הוא אופייני לגישה זו: „וייראו העם את ה' ויאמינו בה' ובמשה עבדו". מדינתנו, שנוצרה לא בכוחנו בלבד, ותוך מחאה וניגוד לשלטון עריצים בעולם, היתה צריכה למנוע כל ריכוז יתר של שלטון בידי אדם או מוסד אחד. עורך הסדר, אשר באופן סמלי הוא גם מלך (סמל העצמאות), גם כוהן (זכר לקרבן פסח) וגם זקן (המוסר את חוית הדור רות)¹⁹ מחזיק בשלשה כתררים, אשר במדינת היהודית הם מופיעים כנפרדים, ואם רוכזו בידי אדם אחד, עוררו את התנגדותם וזעמם של החכמים, כמו בימי מלכי החשמונאים.

גם מבנה ההגדה מסמל את הקשר המהודק בין העבר ובין ההווה והעתיד. בחלקה הראשון של ההגדה מזכירים אנו את קורות האבות בעבר, והזדהות זו אתם מביאה אותנו לידי התעוררות: „לא את אבותינו בלבד גאל הקב"ה, אלא אף אותנו גאל עמהם" (זהו החלק השני הדן בהווה והוא מתחיל בהזכרת שלשת הסמלים של הפסח: — פסח, מצה ומרור). התחדשות זו כאומה בעלת יעוד, מכינה את הדרך לאומה מתקנת ולגאולה אמיתית (זהו תוכנו של החלק האחרון בהגדה המוקדש לעתיד, ואשר בו מופיע אליהו הנביא). הזדהות זו מוציאה את חג הפסח מתלותו בתקופה מסויימת ומעמידה אותו כתביעה מתמדת מעל לתחומי זמן ומקום. כך השנאה לישראל בכל הדורות מכוונת למהותנו ואינה רק תוצאה של שפלותנו בגולה, כפי שסברו פינסקר והוגים אחרים. בגלל טישטוש זה של גבולות הזמן יכלו חכמינו לצרף את המאורעות השונים של הצלה אשר קרו בתקופות שונות של קורותינו וקשרום ללילה זה (ראה א. הפיוטים בהגדה: „ויהי בחצי הלילה"; „ואמרתם זבח פסח").

הצלה וגאולה

אנו מזדהים עם מאורעות העבר ומכינים את העתיד. אך זיהוי זה אינו מבטל בשום פנים את המתח הקיים בין ההווה הבלתי נגאל ובין העולם המתוקן בעתיד. מבחינים אנו בין הצלה המתקיימת בכל דור ודור, ובין הגאולה, אשר לה אנו מחכים ורוצים להחיש בהתיקון מעשינו ובהתחדשות מתמדת של חויות הפסח (את ההבחנה הזאת אנו מבטאים גם בזה שאיננו שותים את הכוס החמישית אלא מגישים אותה לאליהו הנביא). יש בזה ניגוד לתפיסה המקובלת בחוגים שונים הרואים בנו „נגאולים", ובאם לידי הפרזה באמונה בכוחם, ואינם שמים לב שהגאולה כוללת גם תיקון העולם ושינוי יסודי בתחום הדתי והמוסרי.

משום כך גם נקרא פסח זמן חרותנו, אך לא זמן שמחתנו. שיתרונו נקנה בקרבנות אדם של המצרים כדברי חז"ל: מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה לפני. — ואולי גם בקרבנות יהודים, שנשארו בגולה ולא רצו להיגאל (לכן אין אומרים הלל בפורים; ומשום כך גם דאג אברהם אחרי נצחוננו על המ-

19. הרצוג מובא ע"י הרב י. ברמן בהזכרתו: חקת הפסח.

לכים²⁰. אולי גם שנאת הגויים לישראל שבכל הדורות, שמצאה את ביטויה בתפילה "שפוך חמתך על הגויים" — פוגמת בשמחה השלימה של החג.

פסח ושיחרור העמים

ובסוף יצויין גם מקומו של הסיפור על יציאת מצרים בהתפתחות של תנועת החופש בעולם. לוחמי תורת הדימוקראטיה ותנועות חופש כמו קרומבל וחבריו ומייסדי הרפובליקה האמריקאית ראו בעם ישראל ובמנהיגיו את הדוגמה בשבילים, ואת העריצות בימיהם וזהו עם פרעה מלך מצרים. לכן, כשהכינו את החותם להצרת העצמאות של ארצות הברית, הציעו שישא עליו תמונת פרעה וחרבו בידו כשהוא רודף אחרי בני ישראל וכנגדו משה ועמו מוארים בקוי עמוד אש, ומשה נראה כשהוא נוטה את ידו להשיב המים על חיל פרעה. מסביב לחותם הציעו לחוק: "מרידה בעריצים היא משמעת לה".

•

חג הפסח זסמליו משקפים את מהות האומה ואת דרך התהוותה. היהודי יזכור מחדש שהוא משתייך לאומה שלא נתהוותה מאליה, ולא נוצרה על ידי אנשי-שם אלא בחסדי ה'.

דור דור וחווית החג שלו. יהודי מערב אירופה, למשל, שראו עצמם מושרשים באדמתם וישבו בה ישיבת קבע, ראו בחג הפסח כעין זכרון היסטורי-לאומי לקורות אבותיהם בימי קדם. אחרי גירושם נשתנה יחסם לחג זה שינוי יסודי. בתיאור נודדי אבותיהם, בעינוייהם ובגאולתם, ראו את תולדותיהם הם. החג שימש ביטוי לכמיהת הדור לגאולה. אף אנו שזכינו לראות את חידושה של מדינת ישראל ואת כינוסו של חלק מפיוזורי ישראל, מצויים לא לשכות את העבדות ואת הגולה ולתדש את ההכרה בצורך של התעוררות מתמדת להגשמת יעודה של האומה.

20. ע"י רש"י בראשית ט"ו, א; כב, ח.